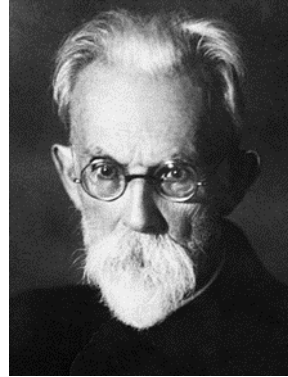

«ПСИХОЗОЙСЬКА ЕРА» ВОЛОДИМИРА ВЕРНАДСЬКОГО І БАГАТОВИМІРНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Науковий світогляд, проникнутий природознавством і математикою, є найвеличніша сила не лише сьогодення, а і майбутнього.

В.І. Вернадський

Як тільки вчені-пророки не охрещували майбутнє: і «віком електрики», і «віком атому», і «віком космосу»... Всі ці найменування правильні, але хочу звернути увагу на маловідоме широкому загалу визначення майбутнього, яке дав у 1927 р. велетень серед натуралістів світу, один із засновників (у 1918 р.) і перший президент Академії наук України (1918–1919 рр.) – Володимир Іванович Вернадський. Як не дивно на перший погляд, він назвав нову геохронологічну епоху «психозойською (технозойською) ерою», а простір, до якого наблизилось людство, відповідно – «техносферою», або «ноосферою» (сферою розуму) [1, с. 185–188; 3; 4; 5].

Якщо скористатися структурною моделлю наук Кедрова–Піаже, яка має вигляд трикутника, в якому вершинами виступають природознавство, суспільствознавство, філософія, а в центрі розміщується психологія, то поняття «психозойської ери» як геологічної епохи несе в собі потужний потенціал інтеграції психології з геокосмологією, з геополітикою (зокрема – з педагогікою), з розумом людини як космопланетним явищем. Таким чином, коротко психозойську еру можна визначити як *інтеграцію психології з природним і людським довкіллям*.

Центральним поняттям сучасної психології стає поняття

особистості (див. докладніше цикл фундаментальних персонологічних праць почесного члена НАПН України В. В. Рибалки).

Автор (В.М.) запропонував багатовимірну теорію особистості у 1984 році. У згаданій теорії *особистість* – це людина, яка активно опановує і свідомо перетворює природу, суспільство і власну індивідуальність, внутрішній світ якої має унікальне динамічне співвідношення просторово-часових орієнтацій, потребо-вольових переживань, змістовних спрямованостей, рівнів опанування і форм реалізації діяльності. Цим співвідношенням забезпечується свобода самовизначення у вчинках і міра відповідальності за їхні наслідки (свідомі, підсвідомі, непередбачені) перед природою, суспільством і своєю совістю (рис. 1).

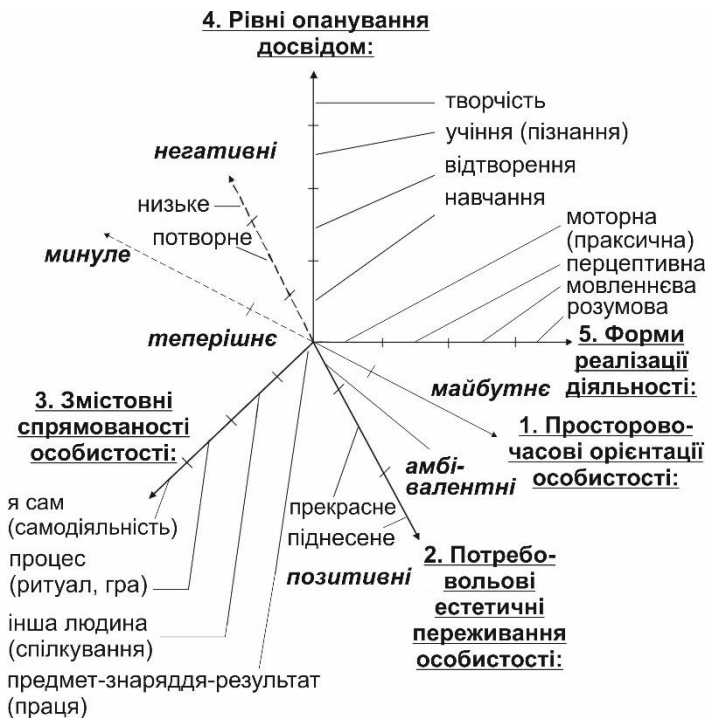

Рис. 1. Схематичне зображення багатовимірної структури особистості, за В.Ф. Моргуном.

Виходячи із вчення про ноосферу і психозойську еру В.І. Вернадського та з п'ятьох інваріантів багатовимірної структури особистості, запропонованих автором [19], можна розглянути такі психолого-геологічні проблеми, з якими зіткнеться людство у психозойську еру найближчим часом.

По-перше, психозойська ера буде відрізнятися зростанням частоти і амплітуди просторово-часової локалізації людини у довкіллі. В «Опыте описательной минералогии» (1908–1910) В.І. Вернадський зауважує: «Всюди виникає питання про виснаження запасів природних накопичень мінералів, тих їхніх форм, що доступні для переробки людиною» [1, с. 187]. Щоб урятувати становище, вчений передбачає: «Хімічна робота людства повинна зробитися інтенсивнішою: вона буде вимушена концентрувати руди, тобто швидко здійснювати природну геологічну роботу, яка іде повільно – віками і тисячоліттями» [1, с. 187]. Зауважимо, що аналогічні проблеми має і біосфера, порядком якої займається екологія. І можливо, таке дискусійне клонування є викликом ноосфери на знищення цілих видів рослин і тварин. Соціотехнології, завдяки швидкісному транспорту і масовим комунікаціям, теж набувають надзвичайної інтенсивності та планетарного масштабу. Вони несуть загрозу епідемій, масового зомбування, але й водночас є засобами швидкої допомоги, взаємопізнання і взаєморозуміння. Згадаємо, наприклад, загрозу комп'ютерної катастрофи–2000, яку спільними зусиллями людства вдалося попередити.

По-друге, інтеграція людини і довкілля пролягає і по лінії психоемоційних переживань. Природні явища у довкіллі все частіше розміщуються на шкалі негативно-врівноважено-позитивних переживань: «перемога-поразка» в стосунках із природою, «подяка-помста» за втручання людини з боку довкілля, «оптимізм-песимізм» у прогнозах долі людини і довкілля у майбутньому тощо. У праці «Біосфера» (1926) В.І. Вернадський пише: «Діяльність людства і, напевно, всієї живої речовини здійснює на земній поверхні такі зміни, наслідки яких у часі від нас вислизують...» [1, с. 184; 2]. Гадаю, не помилюся, якщо прокваліфікую психоемоційне ставлення до майбутнього людини і довкілля самого В.І. Вернадського як виважений оптимізм. Навіть про свою смерть він писав так: «Готуюсь піти з життя. Ніякого страху. Розпадання на атоми і молекули» [1, с. 152]. Водночас він неодноразово вказував на *вічне безсмертя розуму людини*.

По-третє. Поняття «психозойська ера» інтегрує в собі психо-геологічні, психо-соціальні і психо-індивідуальні аспекти стосунків людини і довкілля. В «Очерках геохимии» (1924) В.І. Вернадський пише: «Раніше організми впливали на історію тільки тих атомів, які були потрібні для їхнього зростання, розмноження, живлення, дихання. Людина розширила це коло, впливаючи на елементи, потрібні для техніки і для створення цивілізованих форм життя. Людина діє тут не як *homo sapiens* (людина розумна, – В.М.), а як *homo faber* (людина творча, – В.М, вслід за А. Бергсоном – 1908 р.). І вона поширює свій вплив на всі хімічні елементи» (1, с. 186; 3).

Як попередження соціальних потрясінь сучасного «перехідного періоду» сприймаються слова з щоденника про стан держави у 1921 році: «...Становище трагічне: одержали значення в житті країни сили і верстви народу, котрі не в змозі зрозуміти її інтересу. Ясно, що нестримна демократія, прагнення до якої стало метою мого життя, повинна одержати поправки» [22, с. 211]. Поправки були зроблені, але не такі, про які мріяв В.І. Вернадський, бо він хотів *поправок до демократії (покращень)*, а країна отримала замість демократії жорстоку диктатуру.

В. І. Вернадський протягом життя був вірним своєму юнацькому принципіві: «Завдання людини полягає у наданні якомога більшої користі оточуючим» [1, с. 151]. І разом із тим він вважав: «Немає нічого ціннішого в світі й нічого, що вимагає більшого оберігання і поваги, ніж вільна людська особистість» [1, с. 152]. Потужним аргументом його світоглядної позиції є такий: «Уся історія науки на кожному кроці показує, що окремі особистості були більше праві у своїх твердженнях, ніж цілі корпорації вчених чи сотні й тисячі дослідників, які дотримувалися панівних поглядів» [1, с. 152] – становить суттєву *проблему з організації науки* нашого часу.

По-четверте, психозойська ера інтегрує в собі рівні опанування людського досвіду: навчання, відтворення, пізнання і творчість. В.І. Вернадський учився все життя і не боявся визнавати власних помилок. Стосовно своєї колишньої підтримки гіпотези Ч. Дарвіна про те, що Місяць є шматком речовини, відірваним від Землі, він пише: «Уявлення, які мною тоді припускалися..., повинні відпасти» [1, с. 194]. В.І. Вернадський не лише визначав необхідність рутини практичної діяльності, але й правильно оцінював її великі масштаби навіть у науковому пізнанні: «Інтерес наукової діяльності полягає в

дослідженні чи в якісному розумінні мети, але наукова діяльність не легка, і більша частина часу присвячена механічній, зовсім нецікавій роботі; отже, цілком неправильно, що я можу розпорядитися моєю діяльністю, всім днем, як хочу. Те, що я хочу, я роблю уривками, а того, що мене цікавить, домагаюсь масою часу, витраченого нецікаво й виснажливо» [1, с. 145].

По-н'яте, психозойська ера характеризується інтеграцією моторної (матеріальної), перцептивної, мовленнєвої і розумової форми. На цьому наголошував і В.І. Вернадський, коли закликав науковців до відповідальності за можливі наслідки їх наукової роботи, наукового прогресу [1, с. 151] у зв'язку з дослідженнями радіо і енергії випромінювання. Ось як пише про моральний подвиг В.І. Вернадського – відмову «матеріалізувати» знання з випромінювання у ядерну зброю – агроєколог, письменник і мій батько Федір Трохимович Моргун: «Видатний український природознавець Володимир Вернадський, що дав людству вчення про ноосферу (світовий розум) і загальносвітову програму порятунку життя на планеті, відмовився від участі в атомних програмах зі створення «надзброї» масового знищення людства ще на початку ХХ століття, бо чи не найпершим із землян оцінив величезні масштаби її небезпеки... Моральні прозріння були притаманні й іншим вченим, зокрема, видатним фізикам-ядерникам – американцеві Роберту Опенгеймеру і росіянину Андрію Сахарову, але до них ці прозріння прийшли значно пізніше, коли «джини» атомної і водневої бомб вже були випущені ними з «пляшок». Перефразовуючи відому мудрість, про життєве кредо таких вчених і громадян світу, як Вернадський... Опенгеймер, Сахаров, можна стверджувати: «Істина понад усе. Але моральність і честь – вище істини» [23, с. 40].

В.І. Вернадський має прагнення на власні очі побачити те, про що з цікавістю дізнається з різних джерел, бо тільки внаслідок живого споглядання «...набувається необхідний світогляд, глибина розуму, знання, яких не знайдеш у книгах». У 1922 р. він наголошує слушне для психологічної науки: «Немає нічого в світі сильнішого за свободну наукову думку!» [1, с. 143].

Не будучи професійним психологом, В. І. Вернадський своєю синтетичною геніальністю натураліста, розробляючи такі поняття, як «цефалізація», «ноосфера», «психозойська ера», передбачив основні

чинники людського інтелекту, до яких підійшла сучасна психологія (Д. Брунер, А. Брушлинський, Д. Векслер, М. Вертгаймер, Л. Виготський, Д. Гілфорд, В. Давидов, В. Зінченко, Ж. Піаже, О. Тихомиров, М. Холодна та ін. – за кордоном; Г. Балл, Ю. Гільбух, О. Дусавицький, О. Іванова, Г. Костюк, С. Максименко, В. Моляко, В. Рибалка, А. Фурман та ін. – в Україні).

Спираючись на розглянуті передбачення В.І. Вернадського, праці психологів, а також запропоновану автором багатовимірну теорію особистості, слід висунути гіпотезу про те, що інтеграції людського розуму і довкілля у психозойській ері повинен відповідати інтегрований інтелект (менталітет) людини [13; 14; 16] (рис. 2).

Користуючись зображенням інтегрованої структури багатовимірного менталітету особистості, що на рис. 2, можна дати його наступне попереднє визначення: *інтегративне мислення (менталітет)* – мислення, яке для розв'язання проблемної ситуації користується синтетичною інтуїцією, котра, в свою чергу, забезпечується п'ятьма фундаментальними інтелектуально-особистісними інтеграціями як напрямками: трансспективність (минуле – позаду, сучасне – тут, майбутнє – попереду), емоційно-вольовий (загроза, безпека, захоплення), змістовий (предметність, комунікативність, рефлексивність), рівневий (навчання, відтворення, творчість) та формодіальнісний (моторна, образна, мовленнєво-розумова форми дії) [13; 14; 16].

Наприклад, експериментальні дані обстеження учнів початкової школи з 1 до 3 класу підтверджують нашу гіпотезу: інтегративний курс природничо-наукових дисциплін «Довкілля», розроблений академіком НАПН України В. Р. Ільченко, забезпечує більш високу інтеграцію дитячого мислення, гармонізацію вербального та невербального інтелекту [6; 8; 15], ніж традиційне навчання. Не можна не погодитися з істориком науки і біографом В.І. Вернадського Р. К. Баландіним, який у 1980-х роках пише: «За останні сто років науки переважно відокремлювались, роздрібнювались, народжувались. В.І. Вернадський, як ми знаємо, не рахувався з межами окремих наук, об'єднував різні галузі знання (геохімію з біологією, геологію з економікою, історію науки з природознавством тощо). Проводячи спеціальні наукові дослідження, він був одночасно філософом, істориком, організатором науки, торкався проблем моралі, людської особистості, свободи і справедливості.

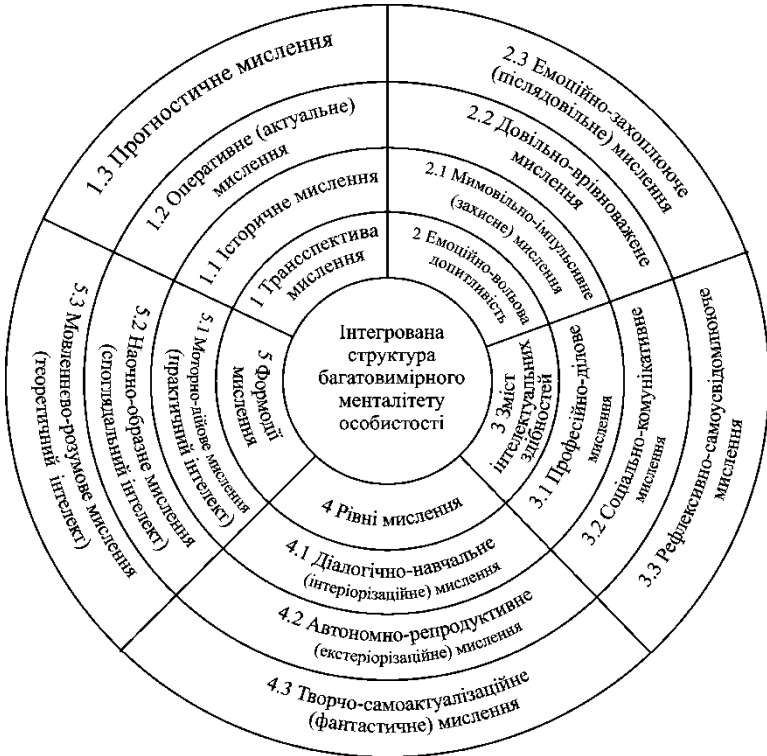

Рис. 2. Схематичне зображення інтегрованої структури багатовимірного менталітету особистості, за В. Моргуном.

Це – майбутнє науки і її соціальна місія. Майбутнє, очевидно, буде належати натуралістам, подібним до генія В.І. Вернадського: «здатним осмислювати і об'єднувати різноманітні відомості про природу, людину і пізнання» [1, с. 199].

Полтавська наукова школа інтеграції освіти під керівництвом академіка В. Р. Ільченко є однією з відданих послідовниць В.І. Вернадського, втілюючи в інтегрованому курсі «Довкілля» багато пророчих передбачень великого вченого і мислителя [6; 9; 10; 11].

Перший голова Держкомітету колишнього СРСР з охорони природи Ф. Т. Моргун свою основну екологічну працю, яка витримала чотири видання, так і назвав: «Кінець світу? Або...» [19].

Розвиваючи ідеї фізичної економії С.А. Подолинського, В.І. Вернадського, М.Д. Руденка щодо ролі сонця і родючості ґрунтів у зростанні доданої вартості на земній кулі, Ф.Т. Моргун запроваджував крупномасштабні природні експерименти з ґрунтозахисту в Казахстані, на Полтавщині, на Білгородщині [18; 21]. Член-кореспондент НАПН України А. М. Бойко запропонувала інтегрований курс педагогіки, щоб по доброму заземлити педагогічну діяльність.

Саме праця послідовників В.І. Вернадського над проблемою гармонії людини і довкілля є запорукою того, що кінець світу не відбудеться ані в релігійному, ані в природно-ноосферному його розумінні. Психозойська ера як вік перемоги розуму над божевіллям самознищення людства, можливо, і не обіцяє «райських кущів», але надає шанс достойного існування людини у єдності з природою та іншими людьми, з довкіллям. Реалізацію такого підходу у педагогіці блискуче продемонстрував К. Д. Ушинський у своїй знаменитій «Педагогічній антропології»: «Якщо педагогіка хоче виховувати людину у всіх відношеннях, то вона повинна перш за все пізнати її також у всіх відношеннях». Академік В. П. Зінченко справедливо оцінює сучасну ситуацію так: «Наша педагогіка твердо засвоїла лише першу половину цього слушного положення К.Д. Ушинського. Зараз вона починає засвоювати і другу, приступає до пошуку своїх людинознавчих, антропологічних основ» [8; 24]. Із цим слід тільки погодитися.

Зупинимося більш докладно на характеристиці першого інваріанту структури особистості – просторово-часових орієнтацій [19]. Поняття «хронотоп» (з грецьк. – «часопростір») було введено О.О. Ухтомським для пояснення зовнішніх подій і внутрішніх процесів в організмі як синтезу зв'язків у просторі та порядків у часі. Пізніше М.М. Бахтін почав використовувати це поняття в гуманітарних науках. За М.М. Бахтіним, «у літературнохудожньому хронотопі має місце злиття просторових і часових прикмет в осмисленому і конкретному цілому. ...Образ людини в літературі суттєво хронотопний». Для психології ця характеристика має, на думку В. Зінченка, не менше значення, ніж для мистецтва. На значущість «часової перспективи» (англ.: *temporal perspective*), яка складається, зокрема, зі спогадів, побоювань, очікувань, сподівань і дозволяє людині звільнитися з полону стимульно-реактивної ситуації, звернули увагу К. Левін та його учень Л. Франк. Вони

вказували, що ступінь незалежності від «психологічного поля» вимірюється часовою глибиною життєвого світу людини. Враховувати три перспективи розвитку особистості («завтрашню радість», проміжну і віддалену) закликав А.С. Макаренко. Спеціальному аналізу «психологічного часу життя» було присвячене дослідження В.І. Ковальова.

Виходячи з цього, інваріант просторово-часових орієнтацій (ПЧО) є вихідним у багатовимірній теорії особистості. Базове місце інваріанту ПЧО, який ділить транспективу життя людини на минуле, теперішнє та майбутнє «у контексті різних природних, суспільних, культурно-історичних, особистісних та диференційно-типологічних хронотопів життя» (згідно з концепцією «темпоральної психології» В.І. Ковальова), визначається, на нашу думку, наступними фундаментальними просторово-часовими факторами: геофізична локалізація людини (В.І. Вернадський, П. Тейяр де Шарден та ін. Хоча астрологія і не набула статусу науки, але вона захоплює багатьох людей і надає виключної ролі геокосмічній локалізації людини в момент народження); культурно-історична локалізація (Л. Леві-Брюль, Л.С. Виготський, Л. Сев та ін.); онтогенетична локалізація (Б.Г. Ананьєв, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, В.Ф. Моргун, Є.І. Головаха, О.Л. Кронік та ін.); дієвовчинкова локалізація (М.Я. Басов, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтєв, П.Я. Гальперін, В.А. Роменець та ін.); психофізична (темпераментна) локалізація (Д.Г. Елькін, Є.О. Мілерян, Б.Й. Цуканов, В.В. Рибалка та ін.).

Кожна з вказаних часових локалізацій людини має свій фізичний масштаб виміру (від мільйонів років у геофізиці до мілі- і мікросекунд у психофізіології) і психорефлексивну складову та може бути унаочнена у вигляді перевернутої піраміди: від найдовшого діапазону глибини часу до найкоротшого. Якщо точкою відліку взяти сучасну людину, то масштаб її *геофізичної локалізації* у теперішньому часі вимірюється «психозойською ерою» (за В.І. Вернадським), що характеризується таким психокосмічним новоутворенням, як ноосфера, коли вплив людства на Землю досягає і навіть перевищує геопланетарні масштаби.

Культурно-історична локалізація має відносно менший масштаб, який вимірюється часовою епохою антропогенезу, цивілізаційного культурно-історичного процесу (приміром, нині – 2020 р. від Різдва Христового), формаційно-політичного (наприклад: у

постіндустріальному суспільстві; до Жовтневого перевороту; після Помаранчевого Майдану тощо). Чи варто миритися, зокрема з тим, що в сучасній українській літературі, на думку критика Я.Ю. Голобородька, панує «велич тимчасовості»?

Онтогенетична періодизація у фізичному плані обмежується тривалістю життя людини, а в психологічному є досить динамічною характеристикою (показано на рис. 3). Вона залежить, по-перше, від того, в якій третині життя перебуває людина. Якщо юнацтво зорієнтоване переважно на майбутнє, дорослість – на теперішнє, то старість – переважно на минуле. Згадаймо Пушкінське про молодість, що прагне майбутнього: «Пока свободою горим, / Пока сердца для чести живы, / Мой друг, Отчизне посвятим Души прекрасные порывы!» І, за контрастом, Лермонтовське, ветерансько-ностальгічне – за минулим: «Да, были люди в наше время – / Не то, что нынешнее племя: / Богатыри, не вы...» По-друге, динаміка масштабу часу залежить від того, в якому періоді розвитку знаходиться людина: літичному, де теперішній час розтягується на місяці й роки або, здається – «час зупиняється», чи в кризовому, де кардинальні стрибки-переходи до майбутнього можуть вимірюватися днями, годинами, хвилинами і, навіть, миттєвостями (парадоксальна «вічна мить», за М.К. Мамардашвілі). Наведемо в цьому контексті знамениту фразу американського астронавта Н. Армстронга, що в момент, коли його нога вперше ступила на Місяць, промовив: «Який малий крок людини і який великий крок людства!».

Дієво-вчинкова етапність часу людини пов'язана, на нашу думку, в першу чергу з безпредметною пізнавальною функцією уваги і такими її індивідуальними властивостями як стійкість, концентрація, переключення, розподіл. Саме вони стають психологічною часовою сіткою організації поточного життя людини. І не випадково класик української й радянської психології П. Я. Гальперін пов'язував формування уваги з організацією і плануванням витрат часу дитини. На вивчення цієї самоорганізації спрямована і розроблена автором методика вивчення реального, бажаного і фантастичного бюджетів часу людини.

Психофізіологічні цикли часу, які з точністю до десятих часток секунди виміряв відомий одеський психолог Б.Й. Цуканов, дозволили йому розробити об'єктивну методику визначення

Стадії (за рівнями і формами діяльності) Періоди (за орієнтаціями, переживаннями, направленостями)	НАВЧАННЯ (у моторній, наочній і словесно-розумовій фазах)	ВІДТВОРЕННЯ (у моторній, наочній і словесно-розумовій фазах)	ТВОРЧИСТЬ (у моторній, наочній і словесно-розумовій фазах)
Нормативні «кризи» адаптації-дезаптації <i>Криза новонародженості: «перший подих», 0-3,5 міс.</i>	Нормативні «кризи» автономії-залежності <i>Криза немовляти: «перший крок», 11-18 міс.</i>	Нормативні «кризи» самоактуалізації-конформізму <i>Криза раннього дитинства: «я сам», 3-4 роки</i>	Нормативні «кризи» 3. Дошкільне (ігрове) дитинство: 4-6 років
СПІВПРАЦЯ (з амбівалентною орієнтацією на теперішнє)	1. Вік немовляти: до 1 року	2. Раннє дитинство: 1-3 роки	3. Дошкільне (ігрове) дитинство: 4-6 років
Криза дитинства: «відтовідальність», 6-7 років СПІЛКУВАННЯ (з оптимістичною орієнтацією на майбутнє)	Криза молододітної школярства: «незалежність», 9-10 років 4. Молодше шкільне дитинство: 7-9 років	Криза отрочества: «кохання» 14-15 років 5. Отрочтво (підліток): 10-14 років	Криза отрочества: «кохання» 14-15 років 6. Юність: 15-18 років
Криза юності: «поклікання» 18-19 років «СЕРЙОЗНА ГРА» (з амбівалентною орієнтацією на теперішнє)	Криза молодості: «сім'я», «майстерність» 23-28 років 7. Молодість: 19-25 років	Криза дорослості: «визнання» 33-37 років 8. Дорослість: 26-35 років	Криза дорослості: «визнання» 33-37 років 9. Зрілість: 36-60 років
Криза зрілості: «наставництво» 55-65 років САМОДІЯЛЬНІСТЬ (з ностальгічною орієнтацією на минуле)	Криза похилого віку: «мемуари» 70-80 років 10. Похилий (поважний) вік: 61-75 років	Криза старості: «самообслуговування» 85-95 років 11. Старість: 75-90 років	Криза старості: «самообслуговування» 85-95 років 12. Довгожителство: понад 90... років

Рис. 3. Вікові етапи періодизації багатовимірного розвитку особистості в перебігу життя, за В.Ф. Моргунюм.

темпераменту людини і повернути психологічне товариство до Гіпократівської розгортки темпераментів: холероїд-сангвіноїд - (змішаний тип) – меланхолоїд - флегматоїд.

Саме ця складова лежить в основі розглянутої нами піраміди психології часу, бо є успадкованою складовою, над якою надбудовуються всі інші масштаби часу, що зазнають, за термінологією Т.А. Устименко, «культурального впливу» і формують багатовимірні часові характеристики, наприклад, здібностей людини (зокрема, «кмітливий» – «тугодум» тощо), її характеру (зокрема, «передчасна людина» – «ретроград» тощо).

Таким чином, розглянувши ієрархічну структуру просторово-часових орієнтацій у багатовимірній теорії особистості й уявлення про її конгруентність (за К. Роджерсом) із точки зору психології часу, можна зробити висновок, що *темпоральна культура* людини виявляється тоді, коли вона:

а) адекватно усвідомлює особливості свого темпераменту і враховує їх під час формування індивідуального стилю діяльності;

б) керує власною довільною та післядовільною увагою;

в) своєчасно вирішує проблеми свого особистісного розвитку згідно з віковою періодизацією життєвого шляху;

д) не замикається у вузько кон'юнктурних часових рамках поточної політичної епохи, а орієнтується на досить глибоку історичну ретроспективу і віддалені прогнози на майбутнє;

ж) усвідомлює основні екологічні загрози ноосферної ери, у яку перейшло людство і готова йти на найрішучіші кроки заради порятунку життя на Землі.

Найбільш відповідними технологіями розвитку темпорально-психологічної культури є виховні системи, що запропоновані кращими педагогами людства, визнання серед яких знайшли й такі українські освітяни, як К.Д. Ушинський, П.П. Блонський, Г.Г. Ващенко, А.С. Макаренко, В.О. Сухомлинський, О.А. Захаренко, І.А. Зязюн, А. Самодрин та ін.

Водночас авторитетна комісія ЮНЕСКО (Париж) у зв'язку зі вступом у третє тисячоліття провела серед освітян світу цікавий рейтинг, за результатами якого у трійку педагогів майбутнього увійшли Я.А. Коменський (Чехія), Дж. Дьюї (США) і... А.С. Макаренко (Україна). Столиця Франції закликає нас до шанування вітчизняної педагогічної культури принаймні двічі: по-

перше, одним з найвищих рейтингів Макаренка серед освітян людства та, по-друге, листопадним (2005 р.) бунтом безробітних у палаючих передмістях Парижа. Якщо не залучимо молоде покоління до освіти, культури і праці, як це робили А.С. Макаренко і кращі педагоги та батьки світу, то в перспективі отримаємо палаючі Київ та інші столиці й міста Землі. (Варто відмітити, що цей фрагмент тексту був написаний автором у 2009 році, задовго до київського Євромайдану!). Розумний вчиться на помилках оточуючих, дурний – цурається навіть власних досягнень, що визнані людством. Оце і є коріння безкультур'я та меншовартості. Подолати безкультур'я і почуття меншовартості у світогляді кожного народу – найактуальніше надзавдання психології, педагогіки й усього людства протягом психозойської ери, якщо воно сподівається на своє цивілізоване ноосферне майбутнє.

Бібліографія

1. Баландин Р. К. Вернадский: жизнь, мысль, бессмертие. М.: Знание, 1988. 208 с.
2. Вернадский В. И. Биосфера. Л.: Науч. хим. тех. изд-во, 1926. 114 с.
3. Вернадский В. И. Очерки геохимии. М.- Л.: Госиздат, 1927. 368 с.
4. Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление // Размышления натуралиста. Кн. 2. М.: Изд-во «Наука», 1977. 192 с.
5. Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере // Успехи современной биологии. 1944. № 18. Вып. 2. С. 113–120.
6. Вернадский В. И. Опыт описательной минералогии // Его же: Избранные соч. Т. 2. М.: Изд-во АН СССР, 1955. 615 с.
7. Дзюба Т. М. Психологія дорослості з основами геронтопсихології. Навч. пос. / Т. М. Дзюба, О. Г. Коваленко; за ред. В. Ф. Моргуна. К.: ВД «Слово», 2013. 264 с.
8. Зинченко В. П. Возможна ли поэтическая антропология? // Учительская газета. 1994. № 34 (13 сентября). С.18–20.
9. Ильченко В. Р. Формирование естественнонаучного миропонимания школьников. М.: Просвещение, 1993. 192 с.
10. Ильченко В. Р., Гуз К. Ж., Собакар С. І. «Довкілля» для 1-3 класів // Постметодика. Полтава, 1995. № 2. С. 25–30.
11. Клепко С. Ф. Интегративна освіта і поліморфізм знання. К. –Полтава – Харків: ПОІППОПІ, 1998. 360 с.
12. Моргун В. Ф. Концепція багатовимірною розвитку особистості та її застосування // Філософська і соціологічна думка. К., 1992. № 2. С. 27–40.
13. Моргун В. Ф. Інтедифія освіти: Психолого-педагогічні основи

інтеграції та диференціації (інтедифії) навчання на прикладі шкільного циклу природничих дисциплін. Курс лекцій / В. Ф. Моргун. Полтава: Наукова зміна, 1996. 78 с.

14. Моргун В. Ф. Сучасне економічне мислення: вихідні положення / В. Ф. Моргун // Роль іноземних інституцій у формуванні сучасного економічного мислення в Україні. Моногр. / за ред. В.В. Зелюка. Київ–Полтава, 1998. С. 8–29.

15. Моргун В. Ф. Яке мислення першокласника формує сучасна школа // Початкова школа. К., 1998. № 4. С.47–49.

16. Моргун В. Ф. Пошук вимірів інтелекту триває // Постметодика. Полтава, 2000. № 4. С. 8.

17. Моргун В. Ф. Основи психологічної діагностики. Навч. пос. / В. Ф. Моргун, І. Г. Тітов. 3-є вид. К.: ВД «Слово», 2013. 464 с.

18. Моргун В. Ф. Антиномії землеробства: геноцид або порятунок народу / В. Ф. Моргун // Вернадськіанська ноосферна революція у розв'язанні екологічних та гуманітарних проблем. Зб. матеріалів IV Всеукраїнських Моргунівських читань із міжнародною участю, присвячених 90-річчю від дня народження видатного українця / за ред. В. І. Аранчій та ін.; відпов. за вип. П. В. Писаренко, М. М. Опара, В. Ф. Моргун. Полтава: Дивосвіт, 2014. С. 99–104.

19. Моргун В. Ф. Багатовимірна теорія особистості про світогляд людини в контексті інваріанту просторово-часових орієнтацій / В. Ф. Моргун // Психологія і особистість. К. – Полтава, 2015. № 2. Ч. 1. С. 23-44.

20. Моргун В. Ф. Последовательная антиядерная позиция в публицистике агроэколога Казахстана, России и Украины Федора Моргуна // «Бильгамеш». Международный альманах культурологических и социальных исследований / председ. ред. совета О. Сулейменов. Вып. № 1: Достижения и перспективы антиядерного движения. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 30-летию Международного антиядерного движения «Невада-Семей» (г. Нур-Султан, 17–19 сентября 2019 г.) / председатели: програм. комитета Н. Назарбаев, оргкомитета О. Сулейменов. Алматы, 2019. С. 161–172.

21. Моргун Ф. Т. Конец света? Или... Белгород: Крестьянское дело, 1998. 288 с.

22. Моргун Ф. Т. Незатребуваний геній Вернадського // На захист батька / автор-укладач В. Ф. Моргун. Полтава: Полтавський літератор, 1998. С. 19–217.

23. Моргун Ф. Т., Юрченко М. Т. Правда про кривду / Укладач, автор передмови та додатку В. Ф. Моргун. Полтава: Дивосвіт, 2009. 176 с.

24. Мочалов И. И. Владимир Иванович Вернадский. 1863-1945 гг. М.: Наука, 1982. 488 с.

НА ШЛЯХУ ДО НООСФЕРИ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ШКОЛИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Наукова думка як природне явище докорінно змінює енергетику планети і України зокрема. Цей потік енергії має свою швидкість, яку забезпечує демократична система освіти насамперед.

У Конституції України, в першій її статті, стверджується, що «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». Тому всі інститути держави і суспільства мають зосередити свої зусилля на забезпеченні розвитку в країні саме цих, вказаних в Основному Законі України, ознак – її демократизації, соціалізації, зростанню правової культури її громадян.

Дана проблема постає як стратегічна в контексті реформи децентралізації влади та створення об'єднаних територіальних громад по всій Україні. Психолого-педагогічній науці слід долучитися до виконання цієї реформи, зокрема взяти до уваги затверджений ще 26 лютого 2016 року Указ Президента України «Стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» та прийняті Кабінетом Міністрів України, Міністерством освіти і науки України, планові заходи на здійснення цього Указу. На виконання цих заходів висувуються ініціативи освітянської громади, зокрема прийнята у червні 2017 року Всеукраїнська програма «Демократична школа», що підтримана МОН України і рядом зарубіжних країн, зокрема Норвегією.

Неупереджений аналіз соціального та економічного становлення різних країн впродовж останніх століть і десятиліть та їх сучасного стану свідчить про те, що демократія утворює магістральний шлях суспільного розвитку світової цивілізації. Саме вона забезпечує високий рівень життя сотень мільйонів мешканців планети Земля за такими показниками його якості, як добробут, здоров'я, тривалість життя, освіченість, культура тощо. Про це свідчить досвід таких соціально-економічно розвинутих країн, як Франція, Швейцарія, США, Канада, Швеція, Норвегія, Фінляндія та ін., що утворюють своєрідний європейсько-американський пояс демократії. Ці країни притягують до себе інші, менш розвинуті країни, саме своїми демократичними цінностями.

Що стосується України, то вона має стародавні демократичні традиції, які слід відродити, проявити належним чином у своєму соціальному та економічному становленні. В історії України існують цікаві прецеденти функціонування прототипів громадянського суспільства, що виявлялися у різних формах демократії – від народного віча, козацьких рад, сільських і міських громад і самоуправління міст за магдебурзьким правом, до майданів і об'єднаних територіальних громад тощо.

Рух до демократичного громадянського суспільства України безумовно торували представники її духовної еліти, такі як Г.С. Сковорода, Т.Г. Шевченко, М.П. Драгоманов, Л. Українка, І.Я. Франко, В.І. Вернадський, Г.Г. Ващенко, А.С. Макаренко, В.О. Сухомлинський, О.Т. Гончар, О.А. Захаренко, Ф.Т. Моргун, І.А. Зязюн та ін. Події останніх років у країні свідчать про те, що становлення громадянського суспільства та зростання демократичної активності громадян вступає у нову фазу і переходить із гострої епізодичної, спонтанної, дрібногрупової, емоційної, радикалізованої, революційної форми у повсякденну, добре організовану, масову, інтелектуалізовану поведінку, роботу громадян з утвердження справжньої демократії. До цього вже давно закликають народ його провідники. Слід згадати в цьому плані видатного українського філософа, соціолога, педагога М.П. Драгоманова (1841-1895), фундатора ліберально-демократичного руху в країні, який закликав співвітчизників ще 140 років тому, перебуваючи в еміграції у Женеві, звернути увагу на демократичні засади державного устрою, зокрема на народне самоврядування, у США та Швейцарії... А зараз до цього Україну закликають Євросоюз, США та інші країни.

Саме через це Україна визначила свій європейський вектор розвитку і, на зразок розвинутих країн, покладає на демократію надію на власне процвітання. На жаль, слід констатувати, що уявлення про демократію більшості українців ще недостатньо сформовані, іноді значною мірою викривлені під впливом авторитарних або крайніх ліберальних тенденцій, для них часто властиве неадекватне ставлення до її можливостей, що заважає розвитку країни в цьому напрямку.

Тому виникає потреба у формуванні у громадян України вже змалку не тільки обізнаності у відповідних питаннях, але і стійкої демократичної культури, компетентності, розуміння демократії як

оптимального політичного устрою суспільства і держави, як науки і мистецтва, філософії буття людини, світогляду і способу життя особистості громадянина.

Говорячи про вказані вище демократично розвинуті країни, слід одразу ж зазначити, що вони мають відповідні демократично орієнтовані системи освіти. Прикладом в цьому відношенні є скандинавські країни – Норвегія, Фінляндія, Швеція. Так, вже типові плани дошкільної та шкільної ланки освіти, не говорячи вже про освіту дорослих, Швеції містять у своєму складі численні положення демократичного спрямування. В центрі цих положень стоять поняття демократії, демократичних цінностей, демократичних методів, демократичного способу життя учнівської молоді і педагогів тощо. Враховуючи європейський досвід демократизації освіти, зокрема згадувані вище курикулами різних ланок освіти Швеції, спробуємо узагальнити та сформулювати певні положення, які можна було б, після певної адаптації, покласти в основу навчальних планів української демократичної школи.

Це, приміром, наступні положення:

1) *демократія* формує фундамент освіти та суспільства і забезпечує розуміння молоддю і дорослими того, чим є *демократія*;

2) найважливіше завдання освіти є передати і сформувати поважне ставлення молоді та дорослих до прав людини і основних демократичних цінностей, на яких базується суспільство;

3) виховання має активно і свідомо впливати й стимулювати учнівську молодь до розвитку їх демократичної свідомості та прийняття ними, як орієнтирів повсякденної поведінки, демократичних цінностей, що поширені у суспільстві;

4) позиція дорослих, батьків та вчителів, впливає на розуміння та повагу дітей до прав і обов'язків, що діють у демократичному суспільстві та захищають недоторканність, свободу і цілісність індивіда, рівноправ'я всіх людей, гендерну рівність і солідарність між людьми, вони разом із учнями мають обговорювати конфлікти, що можуть виникнути між їх цінностями і правами та реальними подіями; національна система освіти базується на демократичних принципах, вона призначена розвивати здатність учнів розуміти суспільну ситуацію і діяти відповідно до цих принципів;

5) мета освіти полягає в тому, щоб кожний учень міг індивідуально, на основі знання демократичних принципів,

розвивати далі свою здатність вчитися і працювати демократичним шляхом;

6) всі, хто працює в освіті, мусять прививати кожному учневі знання та уміння активно застосовувати демократичні підходи, демократично діючі методи, процедури, щоб діяти демократично;

7) педагогічні колективи навчальних закладів повинні готувати учнівську молодь до участі у прийнятті відповідальності, прав і обов'язків, що притаманні демократичному суспільству»;

8) освіта відповідає за те, щоб у всіх учнів формувалися передумови для задовільної участі у демократичному прийнятті рішень в ході громадянського і трудового життя.

Звичайно, що науковці та педагогічні працівники мають ґрунтовно обговорити демократичний зміст типових навчальних планів і послідовність процесів демократизації освіти в різних її ланках, враховуючи при цьому реальний стан розвитку демократії в країні, особливості менталітету учнів та дорослих, які можуть сприяти або чинити опір демократизації, часові перспективи здійснення цього процесу тощо.

Водночас слід запобігати розумінню демократії як анархії (безвладдя) чи охлократії (влади натовпу), не забуваючи, що за демократичною процедурою прийняття рішень повинні слідувати контроль, дисципліна їх виконання і застосування відповідальності, санкцій за невиконання, бо без цього демократія перетворюється на пустопорожню балаканину або некерований вандалізм тощо.

При цьому важливо спиратися на наявні психологічні, особистісні ресурси юних і дорослих громадян, яким слід пройти певний шлях до опанування демократичних цінностей через саморозвиток, процес неперервного учіння на основі цілеспрямованого свідомого ознайомлення з логічно побудованим навчальним матеріалом та його засвоєнням і використанням у практичних громадянських діях. Саме тому в НАПН України проводяться дослідження закономірностей громадянського виховання молоді, апробуються форми залучення її до участі у громадянському суспільстві як інституті прямої демократії. Одним із прикладів цього є виконання одним із авторів цієї статті (Валентином Васильовичем Рибалкою) з 2016 року планового дослідження «Практично-психологічні питання сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» в Українському науково-

методичному центрі практичної психології і соціальної роботи НАПН України.

У ході дослідження було узагальнено зарубіжний та вітчизняний досвід роботи громадянського суспільства як інституту прямої демократії, врахований досвід функціонування демократії у таких країнах, як США, Швейцарія, Швеція, проведено вивчення процесів демократизації у навчальних закладах освіти в умовах реформи децентралізації влади та роботи об'єднаних територіальних громад. Водночас, використовувався, поряд із іншими, метод психопедагогічних експедицій по ряду навчальних закладів Волині, Полтавщини, Слобожанщини, Дніпровщини, що відображено у методичному посібнику, підготовленому учасниками експедиції [3].

У ході експедицій 2018 і 2019 років відбувалися спостереження і вивчення реальних проблем освіти, проводилися науково-методичні семінари, круглі столи та тренінги. Останні базувалися на основі спеціально розробленого алгоритму діяльності освітянського осередку громадянського суспільства, адаптованого до умов розвитку закладів освіти.

Отриманий у ході проведених за два роки у восьми навчальних закладах (загальноосвітні школи, колегіум, коледжі, ліцеї тощо) експедицій досвід дозволив удосконалити програмне та методичне забезпечення громадянської освіти старшокласників, студентів і викладачів навчальних закладів, що знайшло своє відображення у відкритті на базі Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України і Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України *Дистанційної школи демократії та громадянського суспільства* та виданні базового посібника для неї [1]. Так, узагальнюючи ідеї Д. Д'юї, досвід педагогічної системи А.С. Макаренка, методику шкільних зборів У. Глассера, дані щодо діяльності громадянського суспільства у Швейцарії та США, був запропонований алгоритм його демократичної роботи на рівні первинних осередків, зокрема освітянських, який складається із п'яти етапів:

1. Збір членів громади, самоорганізація та правова підготовка громадянського суспільства.

2. Висування членами громадянського суспільства нагальних проблем, обговорення пропозицій, ресурсів щодо їх розв'язання та затвердження їх пріоритетності шляхом голосування.

3. Формування громадянським суспільством проектів вирішення пріоритетних проблем та їх прийняття референдумом як необхідних та обов'язкових для виконання.

4. Мобілізація суспільних і державних ресурсів на виконання прийнятих проектів, контроль та відповідальність за діями виконавців.

5. Втілення результатів виконання проектів у життя, забезпечення досконалості, наступності та неперервності роботи громадянського суспільства.

В основу вказаного алгоритму покладені *демократичні принципи*, що забезпечують функціонування сучасного цивілізованого суспільства, такі як:

- а) народовладдя та громадянського самоврядування;
- б) верховенства права, правового закону, тобто існування закону для людини, а не людини для закону;
- в) пріоритету і взаємозв'язку прав, свобод, обов'язків і відповідальності людини, рівності громадян у своїй гідності;
- д) виборності органів державної влади і громадянського суспільства шляхом голосування;
- ж) підпорядкування меншості більшості після голосування і врахування думки меншості більшістю;
- з) плюралізму, тобто можливість існування різних думок, партій, організацій, ідеологій, які вільно порівнюються та змагаються між собою, цей принцип гарантує існування свободи думки, совісті та віросповідання, громадсько-політичних об'єднань тощо; в ході обговорення думок має проявлятися толерантність і виваженість;
- к) поділу влади в демократичній країні, тобто відокремлення виконавчої влади від законодавчої та незалежності судової влади, а також існування системи «ваг та противаг»;
- л) представництва, за яким у сучасних державах вирізняються форми опосередкованої та безпосередньої прямої демократії, одним із проявів якої вважається громадянське суспільство та референдум;
- н) гласності та врахування громадської думки, що передбачає доступність інформації, яка має суспільне значення, через розвинену та налагоджену систему незалежних, тобто вільних від державно-політичної цензури засобів масової інформації, відкритість держави та державних діячів для критики з боку суспільства; проте гласність не може бути всеохоплюючою – її межі визначаються морально-правовим рівнем суспільства та стосуються сфери державних

таємниць; з цим пов'язана свобода слова, яка можлива лише за умови відповідальності за це слово;

п) принцип дотримання особистої честі та гідності людини, приниження яких повинно каратись законом; недопущення порушення загальноприйнятних норм моралі та відносин між людьми, зокрема таких порушень цих норм як порнографія, насильство, заклики до національної, релігійної та соціальної ворожнечі тощо.

Втілення демократичних принципів у суспільне життя забезпечується відповідними *демократичними процедурами*, такими як: створення демократичної структури суспільства і органів самоврядування шляхом виборів; організація зборів та визначення його органів і порядку роботи; дотримання правил представницької (опосередкованої) і прямої (безпосередньої) демократії; делегування повноважень, що реалізується на основі вільних та імперативних мандатів; вибори політичних лідерів та керівників громад певним електоратом (від лат. *elector* – виборець), тобто загальною або частковою сукупністю виборців; обговорення та прийняття рішень шляхом голосування на зборах відповідно до їх виду – звичайне зібрання, конференція, з'їзд; проведення систематичного громадського обговорення актуальних проблем державного і суспільного життя і проектів його покращення; затвердження результатів демократичного обговорення суспільних рішень голосуванням, референдумом, коли рішення приймаються простою або кваліфікованою більшістю, консенсусом в ході відкритого або таємного голосування на зібраннях громадян; загальнонародне голосування з приводу будь-якого важливого питання держави і суспільства, що відбувається шляхом референдуму; опонування та змагальність у ході відкритого обговорення кандидатур на виборах або питань, поставлених на голосування або референдум; вивчення громадської думки, наприклад, шляхом соціологічних досліджень; звітність обраного керівництва перед членами громади; опротестування, блокування, відзив рішень; критика і самокритика в її конструктивній формі; здійснення контролю і самоконтролю діяльності державних службовців і членів громадянського суспільства; накладання відповідальності за виконання рішень суспільства і влади тощо.

Повноцінність та ефективність демократії залежить від ступеня її адекватності втілення у суспільний процес вказаних принципів і

процедур. Сучасна демократія – це передусім механізм активного здійснення народовладдя, що забезпечує водночас права, обов'язки і свободи особистості. В питанні про демократію центр уваги зміщується з питання про те, хто керує, на питання про те, яким чином здійснюється керування. Демократія сьогодні – це також механізм здійснення державної влади, який забезпечує виконання волі більшості населення. В демократії важливий, поряд із процесуальним, результативний бік громадянської діяльності, який полягає передусім у прийнятті рішень щодо проектів покращення життя народу.

Про це говорив ще 1916 року у своїй книзі «Освіта і демократія» американський філософ і педагог Д. Д'юї, коли наголошував на важливій ролі саме прийняття проекту як результативного боку демократії. Про результативність швейцарської моделі функціонування демократичного громадянського суспільства свідчить той факт, що в цій країні щорічно проводиться 200-300 референдумів на федеральному, кантональному та муніципальному рівнях (близько 20.000 за сто років!), на яких систематично приймаються фактично проекти неперервного покращення життя і 74% з них здійснюються обраним суспільством керівництвом та інститутами держави. Тому в ході проведених авторами психопедагогічних експедицій в ході тренінгів розроблялася низка проектів, які в деяких випадках стали основою роботи об'єднаних територіальних громад.

Психологічно демократія утворює виправданий тисячоліттями соціальний механізм ефективного використання мудрості народу, актуалізації його думок, досвіду, прагнень до покращення життя. Принципи і процедури демократії дозволяють задіяти спільний розум, запустити соціальний «комп'ютер» усього народу, що за своєю ефективністю набагато перевищує обмежений інтелект будь-яких окремих людей чи їх груп. Справа тільки в тому, як правильно інтегрувати, організувати і використати мультиособистісний інтелектуальний потенціал народу, його демократичну свідомість, духовність, використовуючи вказані демократичні принципи і процедури!

При засвоєнні демократичної культури слід врахувати слова американського педагога У. Глассера про те, що демократію можна опанувати тільки через практику, для чого він використовував метод зібрання та обговорення школярами різних питань і проблем. Слід

також згадати слова видатного педагога-демократа А.С. Макаренка про те, що треба не стільки готувати молодь до життя, скільки жити цим життям, адже воно виступає найкращим вихователем. До речі, сучасні педагоги все більше розуміють педагогічну систему Макаренка як демократичну за своєю суттю, а колонію та комуну – як демократичні утворення, що є прообразом громадянського суспільства як інституту прямої демократії. Ось чому його система показала свою ефективність і привертає велику увагу демократичних країн світу.

Свідоме оволодіння основними демократичними цінностями, принципами і процедурами, передбачає глибоке засвоєння відповідних знань, умінь та навичок, на основі розуміння того, що саме демократія виступила тим політичним устроєм суспільства, світоглядом мільйонів громадян, що забезпечив у ХХ столітті соціально-політичний прогрес, благополуччя цілих народів, визначив філософію буття успішної людини, демократичний спосіб життя особистості громадянина в десятках країнах світу. Тобто демократія виступає і як наука, і як мистецтво покращення життя народу.

Тому вдумливому молодому громадянину слід свідомо зануритися у правовий світ демократичних статей Конституції України та її законів, що розкривають сутність свобод, прав і обов'язків українського громадянина, і це сприятиме більш демократичному самовизначенню юної та дорослої особистості. Вони мають знати і орієнтуватися в юридичних особливостях сучасних процесів децентралізації влади, створення об'єднаних територіальних громад, побудови сучасного громадянського суспільства як інституту прямої демократії тощо.

Старшокласникам, студентам, спеціалістам різних професій і громадянам, які хочуть самостійно опанувати основи демократичної поведінки в умовах громадянського суспільства, слід оволодіти різноманітними демократичними методами роботи, такими як формулювання та вирішення проблем, дискусії та дебати, мозкова атака, алгоритм роботи осередків громадянського суспільства за швейцарською моделлю, американська технологія *деліберації*, техніка голосування та референдуму, проектування, прийоми контролю та шляхи накладання відповідальності за виконання прийнятих рішень, волонтерська робота тощо. А практичні психологи і соціальні педагоги, при відповідній самопідготовці, повинні вміти провести тренінг демократичного розвитку первинного освітянського осередку громадянського суспільства, що

може складатися із представників їх найближчого соціального оточення.

У соціології та правознавстві вже визначені якості особистості громадянина, які мають забезпечити успішний розвиток і функціонування громадянського суспільства в державі. Вивчені вони також у психології та педагогіці, тому, спираючись на відповідні напрацювання, автори ставлять перед собою мету допомогти соціальним педагогам і практичним психологам, політикам і громадським активістам, у становленні в навчальних закладах первинних освітянських осередків громадянського суспільства – як органічної складової і генетичного джерела всеукраїнського громадянського суспільства. При цьому визнається необхідність обов'язкової відданості лідерів освітянського осередку громадянського суспільства і представників влади позитивним духовним цінностям гуманістичного Світогляду, Життя, Людини, Віри, Надії, Любові, Добра, Краси, Істини, і протидії, неприпустимості існування в їх діях негативних цінностей – темряви, смерті, нелюдства, зневір'я, розпачу, ненависті, зла, спотворення, брехні.

Лідери і члени громадянського суспільства, діючи на партнерських засадах із представниками влади, мають бути справжніми патріотами України, любити свою країну та її громадян, піклуватися про їх добробут і щастя. За цих умов можлива єдність народу та прогресивний поступ України до миру і благополуччя на засадах демократії.

Узагальнюючи наявні дані з позицій психопедагогіки, автори, враховуючи також власний досвід громадянської участі у подіях останніх років, пропонують певне бачення проблеми демократизації і побудови громадянського суспільства в Україні, що виявилось, зокрема в розробці орієнтовної програми розвитку і функціонування його освітянського осередку. Ця програма конкретизується, концентрується зокрема в алгоритмі його роботи, у сценарії тренінгу побудови такого осередку на демократичних засадах. Звичайно, що всі представлені у роботі пропозиції потребують додаткового обговорення, їх експертизи компетентними читачами.

Особливо корисно проводити відповідні заходи разом із педагогами і педагогічними колективами. Тому авторами впродовж останніх років проведені комплексні дослідження і заходи спільно з керівниками ряду сільських і міських шкіл, результати яких

представлені у вигляді звітів на сайтах Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України і Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України, а також у наукових працях [2; 4].

Нині, в стані реформації освітньої галузі, по особливому доцільно проводити комплексну роботу в цьому напрямі на основі співпраці співробітників усіх інститутів НАПН України разом із педагогічними працівниками навчальних закладів МОН України, разом з усіма освітянами України.

Ми вступили в ноосферну добу. Реальність реформи освітньої галузі в Україні полягає в докорінному перегляді не лише ланок навчання, а і всієї активної фази навчальної діяльності молодшої людини в контексті організації неперервного навчання в системі «дошкілля – школа – виш – життєдіяльність». Особливого аналізу для концентрації наукової думки в світлі становлення ноосфери потребує питання демократичного розвитку освіти дорослих - учіння кожного на благо всіх.

Проголошення державою множини типів середніх навчально-виховних закладів складає певну альтернативу щодо умови навчання та виховання реалізувати вміння «вибір». Але при цьому слід правильно навчитись супроводжувати таку динаміку функцією проектування освіти і навчання. Тому актуальним для сучасної педагогіки стало питання реалізації цього вміння як *демократичного вибору*:

- навчального закладу (дошкілля, початкова школа, базова школа, профільна школа, позашкілля, спеціалізованого вищого навчального закладу тощо);

- навчального предмету (у складі регіонального і шкільного компоненту) змісту освіти, змісту виховної роботи – шкільної й позашкільної, у складі державного компоненту змісту освіти – інноваційного навчання (експеримент), розв'язання «спеціальної» дидактичної задачі (зокрема, особистісно-орієнтоване навчання) в традиційному предметному забезпеченні;

- вчителя, вихователя, тьютора, технології навчання тощо;

- змісту освіти, навчального методу, організаційної форми навчання, форми організації навчальної діяльності в складі організаційної форми навчання тощо;

- допрофесійної підготовки з елементами професійної підготовки як умови реалізації освітнього запиту особистості, допрофесійної

підготовки як неперервного навчання в ланці «школа – вищий навчальний заклад»;

- навчально-виховного середовища;
- навчально-освітнього простору.

Заклучення. Завдяки науково обґрунтованій побудові та роботі демократичної школи можлива успішна ноосфера і подальша демократизація українського суспільства і держави. Передбачувана система інтеграційної взаємозалежності освічених людей уможливить вирішити нагальні проблеми не тільки в економіці, але і в соціальній і екологічній сферах, у сфері монокультури планети, дозволить побудову цивілізаційної демократії.

Демократія корисна, коли в національній ідеї діє культура буття всепланетного людства, коли вона забезпечує громадян умовою панування творчих сил, сконцентрованих національною свідомістю діяти культурно і цілеспрямовано, шляхом наукового вивчення свого минулого і сьогодення в інтересах проєктів майбутнього життя.

Демократизм освітянського середовища є предтечою демократичного суспільства. В ньому: налагоджуються механізми створення атмосфери діяльності, що виключає страх бути покараним за недоліки в роботі, пов'язані з професійним ризиком; формується індивідуальна потреба як соціальна необхідність надання всебічної допомоги тому, хто проявляє ініціативу і творчість, хто намагається вносити новизну в трудове життя. А головне – це осередок відповідального ставлення: до особистості, до групи, до праці, до природи тощо. Освітянське середовище нашого часу – взірць постійного вдосконалення методів трудової діяльності, здійснює періодичну відмову від застарілих прийомів, порожніх закликів до підвищення продуктивності праці на основі впровадження наукової думки в організацію педагогічної дії. В ньому царять науково зважені рішення, діє пряма і представницька демократія - взаємна відповідальність в системі взаємовідносин керівника і підлеглого, повага до людини, до її прав і гідності, наявність зворотніх зв'язків: всенародне віче, регіональні (місцеві) референдуми, прозорість обліку, звітність керівництва перед підлеглими.

Демократичне освітянське середовище містить нескінченну потребу в розумних (ноосферних) людях, в зацікавленому і активному партнері в особі кожного співробітника організації, її прибічника-функціонера професіонала чи волонтера – оператора певного рівня кооперації. В його інтересах – творча еволюція всієї

системи освіти, створення постійно діючої системи навчання всіх співробітників за правилом: витрати на навчання не знижують прибуток, а підвищують його, оскільки неосвіченість дорого коштує.

Демократизму сприяє процес демократизації системи освіти. Демократизація передбачає виховати в освітянському осередку органічну єдність персональної функціональної відповідальності за свою ланку діяльності з колективними формами роботи, застосування колегіальності й делегування повноважень. Держава має сприяти державному управлінню освітою трансформуватися в публічне адміністрування освіти.

У школі при цьому діє принцип демократизації педагогічної дії – означає істотне розширення прав учителів і педагогічних колективів щодо розробки і запровадження відповідних дидактичних одиниць (тем), створення комфортного морально-психологічного клімату, доброзичливих стосунків між адміністрацією закладу й учителями, педагогами й учнями, педагогічним колективом і батьками; одночасно посилюється відповідальність учителів «за доставку» сучасної картини світу до особистості. Демократична школа випереджає час тим, що діє на індивід не лише ідейно, а й психологічно, саме ці психологічні зміни і становитимуть основи ідеології майбутнього особистісно-громадянського суспільства, його свідомість [5].

Бібліографія

1. Рибалка В.В. Самонавчання демократії юної та дорослої особистості: методичний посібник. К.: Талком, 2019. 208 с.
2. Рибалка В.В. Соціально-педагогічне та психологічне забезпечення розвитку дієвого громадянського суспільства і особистості громадянина: посібник. Київ: ТАЛКОМ, 2018. 226 с.
3. Рибалка В.В., Самодрин А.П., Моргун В.Ф. Психопедагогічні експедиції шляхами демократизації життя особистості, освіти та громадянського суспільства / за ред. В.В. Рибалки. К.: ТАЛКОМ, 2019. 280 с.
4. Рибалка В.В., Самодрин А.П., Моргун В.Ф. та ін. Школа – духовний осередок розвитку особистості, місцевої громади та держави: посібник / за наук. ред. В.В. Рибалки і А.П. Самодрин. Київ, Кременчук: ТАЛКОМ, 2018. 452 с.
5. Самодрин А.П. Архітектоніка профільної освіти / навчально-методичний посібник. Кременчук: ПП Щербатих О.В., 2019. 504 с.

Моргун Володимир Федорович, кандидат психологічних наук, професор кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, почесний професор Міждержавного інституту українсько-казахстанських відносин імені Н. А. Назарбаєва (Київ), заслужений працівник освіти України

Напрямки роботи: психологія багатовимірної особистості (лідер наукової школи), психодіагностика; психодидактика; мотивація навчання і кохання; професійна орієнтація; історія психології та педагогіки. Автор багатовимірної теорії особистості, понад 20 методик психодіагностики. Досліджені та запропоновані практики:

- система вікової профорієнтації: від гармонійного розвитку задатків і здібностей немовлят до перекваліфікації і реорієнтація у зрілому віці;

- п'ять типів інтеграції та диференціації навчання: темпова, емоційна, профільна, рівнева, формодіяльнісна;

- динаміка полімотивації школярів із I до XI класу;

- полімотивація кохання: вірність; «кристалізація» (надзрячість); «перевтілення»; продовження роду; самовідречення; спільне у світоглядах; терпимість.

Автор біля 400 праць, зокрема: «Проблема периодизации развития личности в психологии», «Учителям и родителям о психологии подростка», «Інтедіфія (інтеграція і диференціація) освіти», «Основи психологічної діагностики», «Делінквентний підліток», «Психологія особистості в педагогіці А. С. Макаренка», «Психохірургія наклепів, Вернадскіанська ноосферна революція у розв'язанні екологічних та гуманітарних проблем».